

ПАНСКІ ГАСПАДАРЧЫ ДВОР І ФАЛЬВАРАК НА БЕЛАРУСІ (другая палова XVI — пачатак XVII ст.)

Другую палову XVI — пачатак XVII ст. можна назваць паваротным момантам у развіцці сярэднявечнай сельскай гаспадаркі Беларусі. Менавіта тады на яе тэрыторыі канчаткова склалася і пачала імкліва развівацца фальваркавапаншчынная сістэма, якая некалькі стагоддзяў займала пануючае становішча ў эканоміцы беларускіх зямель. Некаторыя аспекты гэтай тэмы знайшлі адлюстраванне ў працах беларускіх і польскіх гісторыкаў: М. К. Любаўскага, У. І. Пічэты, З. Ю. Капыскага, П. А. Лойкі, В. Ф. Голубева, Яна Руткоўскага і Ежы Тапольскага. Аднак панскі гаспадарчы двор на тэрыторыі Беларусі ў азначаны час застаецца недаследаваным.

У Варшаўскім Галоўным архіве даўніх актаў (AGAD) у адзеле 25 архіва Радзівілаў былі знойдзены шматлікія недаследаваныя інвентарныя вопісы маёнткаў, на падставе якіх разам з апублікаванымі ў Беларусі інвентарамі маёнткаў Смаргонь і Цімкавічы і матэрыяламі Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (НГАБ) быў праведзены аналіз тагачаснага гаспадарчага двара, яго значэння, сутнасці і механізмаў функцыянавання, а таксама выяўленне працэсаў нарастання колькасці фальваркавых гаспадарак і фактараў, якія на гэта ўплывалі.

Нягледзячы на тое, што ў другой палове XVI — пачатку XVII ст. на тэрыторыі Беларусі пачала ўсталёўвацца фальваркава-паншчынная сістэма

23

гаспадарання, мы не можам сказаць, што менавіта фальваркі складалі большую частку прыватнаўласніцкіх маёнткаў. Асновай функцыянавання эканомікі Вялікага княства Літоўскага на той час з'яўляліся менавіта шляхецкія гаспадарчыя двары. Цікавай з'яўляецца эвалюцыя паняцця «двор» на славянскіх землях. Яшчэ на старонках «Рускай праўды» сустракаецца паняцце «двор». Там ён ужываецца ў якасці абазначэння княжацкай рэзідэнцыі, а таксама як месца ажыццяўлення княжацкага суда. У падобным сэнсе гэты тэрмін выкарыстоўваўся на беларускіх землях да канца XIV — пачатку XV ст., калі на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага пачынае пашырацца валасная сістэма гаспадарання, якая прыйшла да нас з земляў Польшчы і Германіі, асновай дзейнасці якой з'яўляліся менавіта панскія гаспадарчыя двары¹. З таго часу дэфініцыя панскага гаспадарчага двара істотна змянілася. Зараз пад ім разумеецца адміністрацыйны і гаспадарчы цэнтр пэўнага маёнтка. Ф. І. Леантовіч лічыў, што пад сустракаючымся на той час у дакументах тэрмінамі «двор», «дворец», «маетность», «маенток» мы маем усе падставы разумець менавіта панскі гаспадарчы двор². Аднак, на нашу думку, усё ж дэфініцыя «двор» павінна больш удакладняцца, бо на той час на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага існаваў шэраг абазначэнняў двара. Так, існаваў двор як асобная гаспадарка селяніна (аналагічна адзінцы падаткаабкладання — дыму), дваром магла называцца сядзіба землеўласніка (у дакументах часцей выкарыстоўваўся тэрмін «дварэц»), і, нарэшце, дваром называлася ўласная гаспадарка феадала з комплексам жылых і гаспадарчых пабудов, ворнымі землямі і іншымі ўгоддзямі³. Таму нават у тагачасных крыніцах мы можам знайсці шэраг удакладненняў наконт таго, што менавіта маецца на ўвазе пад тым ці іншым дваром.

Асновай функцыянавання сельскай гаспадаркі Беларусі да валочнай памеры 1557 г. з'яўляліся панскія гаспадарчыя двары.

Можна вызначыць два асноўныя накірункі функцыянавання гаспадарчага двара. У асноўным гэта залежала ад умоў мясцовасці, у якой знаходзіўся маёнтак. Так, гаспадарчыя двары, якія знаходзіліся на тэрыторыі з добрай якаснай глебай і іншымі спрыяльнымі ўмовамі для вядзення асобнай паншчыннай гаспадаркі, станавіліся адміністрацыйна-гаспадарчымі цэнтрамі воласці, якая належала да двара. Яны мелі свае ворыўныя землі і вялі асобную гаспадарку, заснаваную на выкарыстанні працы цяглых сялян.

Падобныя гаспадарчыя двары, па сутнасці, былі вельмі блізкія да фальварка. Аднак істотным адрозненнем з'яўлялася арыентацыя на самадастатковасць. Толькі нязначная частка прадукцыі шляхецкіх гаспадарчых двароў ішла на продаж. Калі ж умовы рабілі вядзенне асобнай гаспадаркі немагчымым, то двары проста выконвалі выключна адміністратыўныя, кіруючыя функцыі.

24

Плошча тэрыторыі гаспадарчага двара залежала ад колькасці зямель, якія былі прызначаны для

задавальнення ўласных патрэб двара і, адпаведна з рашэннем дзяржаўцы, прызнаваліся годнымі для выкарыстання. На тэрыторыі Беларусі гаспадарчыя двары падзяляліся па плошчы на вялікія (больш за 500 дзесяцін) і сярэднія (ад 100 да 400 дзесяцін)⁴. Больш дробныя гаспадаркі існавалі ў нязначнай колькасці. Гэта можна патлумачыць тым, што калі гаспадарка мела менш за 100 дзесяцін, то яе функцыя наватне становілася нерэнтабельным, бо маленькая плошча зямлі не давала магчымасцей цалкам задаволіць усё неабходнае для ўтрымання землеўладальніка і мясцовай феадальнай адміністрацыі.

У якасці прыкладу шляхецкага гаспадарчага двара хацелася б прывесці апісанне маёнтка Бучы паводле інвентару ад 7 студзеня 1643 г., які дае звыш падрабязную інфармацыю ў дачыненні да стану маёмасці, таму яе пералік будзе прыводзіцца ў скарачаным выглядзе: «Перад дваром касцёл драўляны гонтай абабіты. Вароты да двара. З левага боку ад варот двор з дзвюма сенцамі. Яшчэ адзін дом, перад якім ганак дранкай пакрыты. З аднаго боку гэтага дому есць невялікі агарод. Бровар, дранкай пакрыты: з аднаго канца ў ім ізба старая для вырабу саладу, а з другога — свяцёлка недабудаваная. Дом новы кухонны. Стайня, саломай крытая, вароты да якой дранкай пакрытыя. Свіран вялікі з трыма закуткамі. Піўніца новая, вялікая, драўляная. Дамок з двух пакояў новабудаваны, дранкай пакрыты. Гумно для захавання збожжа з дзвюма варотамі. Дзве адрыны для захавання сена. Саладоўня для сушэння саладу. Абора, у якой шэсць загарадак драўляных зроблена. Агарод вялікі пры двары, жэрдкамі агароджаны. У ім вуляў з пчоламі шэсць. Другі агарод за варотамі каля рэчкі Лані. Трэці агарод за гумном аж да самага балота. На тых агародах гарох, авёс, канапля, мак і іншая гародніна.

А збожжа ў тым 1645 г. нажата і намалочана: жыта меры клецкай — корцаў⁵ 11, пшаніцы — корцы 3, гароху — корцаў 4, грэчкі — корцаў 7, аўса — корцаў 6, маку — корцы 2, семя канаплянага — мерак 4, цыбулі наплецена вянюў 80, агуркоў насолена 4 кадзі, капусты пасоленай — 1 кадзь, капусты квашанае — 4 кадзі, буракоў — 1 кадзь, рэпы — 16 корцаў, морквы — 8 корцаў, пастарнаку — 1 корац.

Жыта пасеяна на 1646 г. на дворным грунце меры клецкай 9 корцаў. У бары — борцяў 70»⁶.

Маёнтка Бучы мы цалкам можам адрэсці да досыць заможных гаспадарак, бо амаль усе надворныя пабудовы знаходзіліся ў добрым стане. Вяліз-

ная роля ў захаванні маёнтка ў такім добрым стане належала яго дзяржаўцу. На той момант гэта быў пан Станіслаў Загорскі, прызначаны непасрэдным уладальнікам маёнтка Міхалам Каралем Радзівілам. Станіслаў Загорскі актыўна выкарыстоўваў дадатковыя крыніцы павелічэння прыбытковасці двара: броварства і бортніцтва. Па ўскосных даных, мы маем падставы мер-каваць, што досыць значная частка прадукцыі гаспадарчага двара ішла на продаж. Вялізная колькасць новабудаваных пабудоў на тэрыторыі двара сведчыць пра наяўнасць свабоднага грашовага рэсурсу, які накіроўваўся ў якасці інвестыцыі для далейшага развіцця маёнтка.

Дзейнасць гаспадарчых двароў была арганізавана на выкарыстанні працы цяглых сялян, якая да сярэдзіны XVI ст. становіцца найбольш эфектыўным відам вытворчасці. Безумоўна, стварэнне новага тыпу гаспадарак — гаспадарчых двароў, якія былі заснаваны на выкарыстанні паншчыннай працы сялян, было новым словам у развіцці сярэднявечнай эканомікі Беларусі, аднак у большасці выпадкаў іх арганізацыя не дазваляла атрымаць землеўласніку жадаемых прыбыткаў. Гэта адбывалася таму, што трохпольная сістэма земляробства ва ўмовах гаспадарчага двара была не вельмі эфектыўнай. Можна прывесці гэтаму шэраг прычын. Папершае, прадукцыя гаспадарчых двароў была накіравана на задавальненне ўласных патрэб. Толькі яе нязначная частка ішла на рынак, што не дазваляла ўладальніку маёнтка атрымоўваць колькасць прыбыткаў, якія давалі б магчымасць да далейшых інвестыцый, накіраваных на развіццё гаспадарчага двара. Не існавала магчымасці і эфектыўна выкарыстоўваць трохполле, бо плошча сенакосу, звычайна, была невялікая, што прыводзіла да немажлівасці ўтрымання вялікай колькасці жывёлы, а таксама выкарыстання ўгнаенняў, без чаго ўраджаі былі значна меншыя, чым маглі б быць. Недахоп грашовых рэсурсаў, накіраваных на паліпшэнне сістэмы гаспадарання і, у прыватнасці, на абнаўленне сельскагаспадарчага інвентару, прыводзіў да таго, што ў большасці маёнткаў цяглыя сяляне выходзілі на працу са сваім недасканалым інвентаром. Яшчэ адной прычынай неэфектыўнасці гаспадарання можна назваць недасканаласць падаткаабкладання. Павіннасці большай часткай былі не рэгламентаваныя. Рэвізіі маёмасці праходзілі эпізодычна, што дазваляла сялянам часам шляхам асваення новых зямель і пустак паліпшаць уласную гаспадарку, выплочваючы меншую колькасць падаткаў ад той, якая павінна была б быць. Усё гэта прывяло да таго, што напрыканцы XVI ст. гаспадарчыя двары пачалі прыходзіць у перыяд своеасаблівага застою. Пра гэта сведчыць, напрыклад, апісанне гаспадарчага двара ў маёнтку Сверхань, датаванае 11 кастрычніка 1569 г. На той момант маёнтка перажываў перыяд заняпаду, што бачна з інвентару гаспадарчых пабудоў: разбітыя вокны, дзверы жылога дома,

старая стайня, адрына, крытая гнілой саломай, тры хлявы, «где скот стоит, ветхие, обвалившиеся»⁷. Безумоўна, не паўсюдна карціна была такой сумнай, але гаспадарчы двор прайграваў у сваёй арганізацыі фальварка. Уладальнікі маёнткаў гэта разумелі і бачылі шлях развіцця ў выхадзе на рынак. Але для гэтага было неабходна, каб мясцовасць валодала добра развітай інфраструктурай. Там, дзе яе не было, гаспадар чыя двары заставаліся, некаторыя страчвалі гаспадарчыя функцыі і пераўтвараліся ў выключна адміністрацыйна-тэрытарыяльныя цэнтры. Там жа, дзе рынкавая сетка была больш развіта, утвараліся новыя фальваркі.

У разглядаемы час на фоне эканамічнай сітуацыі ў Еўропе шляхта пачынае сама імкнуцца ствараць фальваркавыя гаспадаркі. Цікавую мадэль перадумоў і прычын станаўлення фальваркавых гаспадарак дае польскі даследчык Ежы Тапольскі⁸. Даследчык лічыць, што напачатку адбываўся працэс зніжэння прыбыткаў шляхты з-за недасканалай сістэмы землекарыстання. Гэта, у сваю чаргу, стымулявала пошук шляхтай новых форм гаспадарання з павышанай эфектыўнасцю. Назіраўся рост эканамічнай актыўнасці шляхты. Усё гэта адбывалася на фоне збожжавай гарачкі ў краінах Заходняй Еўропы. Экспарт збожжа становіўся надзвычай выгадным. Аднак стварэнне фальваркаў-гаспадарак, дзейнасць якіх грунтавалася на выкарыстанні паншчыннай працы цяглых сялян, была немагчыма без змянення прававой базы ўзаемаадносін паміж сялянамі і шляхтай у бок далейшага запрыгонвання. Але пры гэтым вялікі князь сам з'яўляўся галоўным землеўладальнікам у дзяржаве. І ён таксама хацеў павышэння прыбыткаў са сваёй маёмасці. Таму ён праводзіў палітыку, накіраваную на рэфармаванне сістэмы гаспадарання за кошт большага запрыгонвання сялян. У выніку стварэнне фальваркаў становілася мажлівым, чым і карысталіся прадстаўнікі шляхты, ствараючы ў сваіх уладаннях фальваркі.

Пры гэтым Ежы Тапольскі ў сваіх працах праводзіць дыферэнцыяцыю фальваркаў на аўтаномныя і экспансіянісцкія⁹. Аўтаномнымі ён абазначае фальваркі, прадукцыя якіх накіроўвалася на ўнутраны рынак. Адпаведна экспансіянісцкі фальварак быў зарыентаваны на замежны рынак, робячы акцэнт пераважна на экспарт збожжа. Відавочна, што экспансіянісцкі фальварак, які ставіў на першы план вытворчасць збожжа, імкнуўся да павелічэння прыбытковасці як шляхам развіцця збожжавай агракультуры, так і шляхам павелічэння эксплуатацыі цяглых сялян. Са свайго боку, аўтаномны фальварак быў вымушаны накіроўваць на ўнутраны рынак большы асартымент прадукцыі, у тым ліку і прадукцыю рамеснікаў, што рабіла яго ўплыў на сялянскую гаспадарку значна меншым, чым у фальварку, уся дзейнасць якога была сканцэнтравана вакол вытворчасці і транспартыроўкі збожжа.

Зыходзячы з гэтай канцэпцыі, на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага пераважалі менавіта аўтаномныя фальваркі. Гэта было абумоўлена склада насцямі дастаўкі прадукцыі на замежны рынак. Экспансіянісцкія фальваркі былі характэрны больш для такіх рэгіёнаў, як Панямонне і Пабужжа, якія мелі добрыя гандлёвыя рачныя шляхі ў еўрапейскія краіны. Някепскія магчымасці для развіцця экспансіянісцкіх фальваркаў былі і ў Падзвінні, але развіццю сельскай гаспадаркі ў гэтым рэгіёне перашкодзіла Лівонская вайна. У цэнтральных рэгіёнах Беларусі не было высокаразвітых рачных гандлёвых шляхоў, якія ішлі на Захад, а сельскагаспадарчае жыццё ўсходніх рэгіёнаў Вялікага княства Літоўскага вялося на аснове дарэфарменных традыцый. Гэта адбывалася з-за таго, што ў выніку працяглых памежных войнаў з Маскоўскай дзяржавай шчыльнасць насельніцтва на ўсходзе Беларусі была невялікая. Адпаведна ў сяляніна зямельны надзел быў большы, чым у іншых рэгіёнах Беларусі. Таму і перавод сялян на паншчынную працу быў нерэнтабельным. Значна эфектыўней былі ў дадзеным выпадку старыя натуральныя формы падаткаабкладання.

Варта адзначыць, што фальваркі ствараліся ў тых выпадках, калі глеба той ці іншай мясцовасці адпавядала ўсім патрабаванням, неабходным для выдзення фальваркава-паншчыннай гаспадаркі. У адваротным выпадку землеўласнік аддаваў зямлю сялянам пад чынш. Пры стварэнні фальваркаў у сваіх уладаннях шляхта брала прыклад з велікакняжацкіх фальваркаў, парадак стварэння якіх цалкам рэгламентаваўся ва «Уставе на валокі». У прыватнасці, найбольш яскравым з'яўляецца тэкст 20 артыкула «Уставы на ва локі»: «Фолварки хотим мети абы везде становены, яко наболшы быти могут, пры каждых замкох и дворех наших, окром где бы кгрунты злые и непожыточные были, — таковые казати людьми осажати, зоставившы на врад в кожном поли по одной волоце; а то врад огородники и своим быдлом заробити маеть, а к тому моргт земли но огород, з чого личбы чынити и платити не повинен... А на заробенье пашни на кождую волоку абы было оставлено по семи волок оселых подданных наших з воли и з клячами, по близу двора и пашни, которые по два дни в тыйдень службыти мають с чим урад роскажуть»¹⁰.

На кожную валокую ворыўнай зямлі фальварку адводзілася 7 сялянскіх валок, якія звычайна размяшчаліся непаладэку ад яго. Два дні на тыдзень сяляне павінны былі адпрацоўваць паншчыну на фальваркавых валоках. Акрамя гэтага, у пэўныя крытычныя моманты, напрыклад пры ўборцы збожжа, сяляне выходзілі на талокі. «Устава на валокі» рэгламентавала і пэўную колькасць быдла ў фальварках. Так, напрыклад, не павінна было быць менш за 20 кароў у маёнтку. Дарэчы, у заможных гаспадарках іх было значна больш.

У якасці прыкладу можна прывесці даныя, змешчаныя ў інвентары Смаргонскага фальварка за 17 кастрычніка 1601 г. Так, у ім налічвалася: кароў дойных мясцовых — 10, ялавых — 14, цёлактроходак — 2, гадавальных — 9, быкоў чорных галандскіх — 2, быкоў мясцовых — 5. Акрамя гэтага, ёсць жывёла, адабраная за нядоімкі ў сялян, а таксама італьянскія оўцы і галандскія свінні¹¹. Безумоўна, жывёлагадоўля ў Смаргонскім фальварку развівалася досыць плённа. Уладальнікі гэтага маёнтка мелі досыць вялікую колькасць свабодных грашовых рэсурсаў, якія накіроўваліся на мадэрнізацыю фальварка. Пра гэта сведчыць той факт, што сярод жывёлы ёсць і лепшыя еўрапейскія пароды.

Прадугледжваліся і іншыя крыніцы прыбыткаў фальваркаў. Так, ствараліся ставы і сажалкі для ўнутраных патрэб маёнтка. Іх стварэнне павінна было праводзіцца пасля заканчэння палявых работ. Зразумела, што гэта вымагала пэўных экстраардынарных грашовых затрат. Паводле «Уставы на валокі» на гэта адводзілася 20 коп літоўскіх грошай з тых сродкаў, якія былі выручаны з продажу збожжа, рыбы ці старой жывёлы. Як мы бачым, нармальнае функцыянаванне фальварка было магчыма пры існаванні добра развітай рынкавай сістэмы. Ва ўмовах пэўнай эканамічнай ізаляцыі існаванне фальварка было бессэнсоўным. Ставы і сажалкі ствараліся для фальварка, таму сялянам было забаронена імі карыстацца. Таксама ствараліся млыны, корчмы, бровары, адводзіліся землі пад сенажаці і сады. Для прыкладу можна прывесці стан дадатковых промыслаў у фальварку Скепева маёнтка Цімкавічы: «Пруд тут же возле господского двора. Плотины хорошо насыпаны. Шлюз в верхней части новый, и мост из пиленых досок. Мельница с двумя колесами работает как следует... недалеко от мельницы выкопан садок. У корчмы опустевший пруд, а железный инвентарь к нему остался у бывшего в то время арендатора. Арендатор этот умер, не оставив наследников. А еврей, теперешний арендатор, вместе с корчмой арендует 1 огородную волоку. Согласно контракту, он ежегодно платит за эту корчму 40 коп литовских грошей арендной платы... 3 огорода, засеянных разными овощами, 2 вишневых сада, в которых среди вишневых деревьев частично имеются яблони и груши»¹².

Такім чынам, у канцы XVI — пачатку XVII ст. фальварак на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага з'яўляўся прынцыпова новай формай землекарыстання. Безумоўна, ён быў досыць падобны па сваёй структуры да панскага гаспадарчага двара, гаворка пра які пойдзе крыху пазней. Аднак сярод асноўных адрозненняў варта адзначыць наступнае. Парадак стварэння і функцыянавання фальварка быў значна больш упарадкаваны і рэгламентаваны. За ўзор пры яго стварэнні прадстаўнікі шляхты бралі велікакняжац-

кую «Уставу на валокі». І асноўным адрозненнем фальварка ад шляхецкага гаспадарчага двара можна лічыць яго арыентацыю на рынак. Гэты прынцып добра адлюстраваны ў інструкцыі ўладальніка вёскі Вензірава на Падляшшы. Ён гучыць так: «Усё, што будзе на двары звыш за крайнюю патрэбу — павінна ісці на продаж»¹³.

Зыходзячы з гэтага і будавалася гаспадарчая дзейнасць у фальварку, якая была зарыентавана на экспарт сваёй прадукцыі на ўнутраныя і знешнія рынкі. Фальварак быў больш дасканалай формай землекарыстання, чым гаспадарчы двор, але фальваркавая гаспадарка была прыдатнай не ў кожнай мясцовасці, а толькі ў той, якая мела для гэтага адпаведныя ўмовы. У канцы XVI — пачатку XVII ст. на Беларусі трывала замацавалася новая фальваркава-паншчынная сістэма гаспадарання, якая дала магчымасці да павялічэння маштабаў экспарту прадукцыі на заходнія рынкі збыту. За кошт гэтага на Беларусі часова ўсталявалася збожжавая спецыялізацыя сельскай гаспадаркі. Толькі неспрыяльныя знешнія ўмовы не дазволілі Вялікаму княству Літоўскаму ўзняць сваю эканоміку за кошт усталявання фальваркава-паншчыннай сістэмы.

¹ *Ворончук, І.* Шляхецкі двір, яго слугі та челядь / І. Ворончук // *Соціум. Альманах сацыяльнай історыі.* Выпуск 4. Київ, 2004. С. 118.

² *Леонтовіч, Ф. І.* Панскі двор в Литовско-русском государстве / Ф. И. Леонтович // *Варшавские университетские известия.* 1895. С. 16.

³ *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / пад рэд. Г. П. Пашкова.* Т. 3. Мінск, 1996. С. 220.

⁴ *Пичета, В. И.* Белоруссия и Литва XV—XVI вв. / В. И. Пичета. М., 1961. С. 114.

⁵ Карэц — мера аб'ёму сыпкіх рэчываў і вадкасцей. На Беларусі быў прыкладна роўны 102 літрам. Колькі быў клецкі карэц — невядома.

⁶ *Інвентар маентка Бучы // НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 778. С. 51.*

⁷ *Копыцкий, З. Ю.* Источниковедение аграрной истории Белоруссии / З. Ю. Копыцкий. Минск, 1978. С. 19.

⁸ *Jerzy, Topolski.* Przelom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa / Topolski Jerzy. Poznań, 2000. С. 137.

⁹ *Jerzy, Topolski.* Przelom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa / Topolski Jerzy. Poznań, 2000. С. 14.

¹⁰ *Устава на валокі гаспадара караля яго міласці ўва ўсім Вялікім княстве Літоўскім / пад рэд. В. Ф. Голубева // Спадчына.* 1993. № 4. С. 77.

¹¹ *Інвентары магнатскіх владений Беларусіі XVII—XVIII вв. Владение Сморгонь / под ред. П. Г. Козловского.* Минск, 1977. С. 19.

¹² *Інвентары магнатскіх владений Беларусіі XVII—VIII вв. Владение Тимковичи / под ред. П. Г. Козловского.* Минск, 1982. С. 23.

¹³ *История крестьянства Европы. Эпоха феодализма / под ред. З. В. Удальцовой.* Т. 3. М., 1986. С. 253.